

ЕКСТЕРІОРИЗАЦІЯ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ У НИХ АКТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЗИЦІЇ

Попова О. В.

*доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри освітології та інноваційної педагогіки
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
вул. Валентинівська, 2, Харків, Україна
orcid.org/0000-0003-1611-5956
tubaeva@gmail.com*

Цапко А. М.

*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри освітології та інноваційної педагогіки
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
вул. Валентинівська, 2, Харків, Україна
orcid.org/0000-0001-5629-4448
alla.tsapko@hnpu.edu.ua*

Ключові слова: здобувач вищої освіти, соціальна позиція, лідерський потенціал, екстеріоризація, формування, форма, метод.

У статті доведено доцільність розв'язання проблеми формування активної соціальної позиції та екстеріоризації лідерського потенціалу здобувачів вищої освіти як єдине ціле. Це зумовлює необхідність у межах освітнього процесу створення відповідних умов, розроблення та впровадження під час формування активної соціальної позиції студентів цілеспрямованого комплексу педагогічних заходів для розкриття, активізації та розвитку їхнього лідерського потенціалу.

Уточнено суть понять «соціальна позиція» і «лідерський потенціал». Конкретизовано суть поняття «активна соціальна позиція» здобувача вищої освіти, яка характеризується проявом у стійкій формі соціально-професійних і моральних принципів, ставлень, переконань та звичок, що виступає регулювальним механізмом поведінки і діяльності майбутнього фахівця.

Виокремлено спільні характеристики активної соціальної позиції та лідерського потенціалу у професійному портреті сучасного фахівця. Презентовано поетапну педагогічну технологію формування активної соціальної позиції здобувачів вищої освіти.

Сформульовано педагогічні умови формування активної соціальної позиції студентів, що сприяють екстеріоризації їхнього лідерського потенціалу (забезпечення усвідомлення здобувачами вищої освіти соціальної ролі фахівця та стимулювання їх до прояву лідерської активності; застосування під час навчальних занять і в процесі позааудиторної діяльності активних та інтерактивних форм і методів для розвитку критичного мислення, світогляду, оцінних суджень і переконань щодо подій у суспільному житті та професійній сфері, до інших людей, до власного «Я»; зміцнення соціальної позиції студентів через набуття досвіду лідерської поведінки, долучення студентів до участі у студентському самоврядуванні, волонтерській діяльності; здійснення психолого-педагогічного супроводу студентів у процесі участі, підготовки та проведення різноманітних заходів).

Визначено найбільш ефективні форми і методи формування активної соціальної позиції студентів, що сприяють екстеріоризації їхнього лідерського потенціалу.

EXTERIORIZATION OF LEADERSHIP POTENTIAL OF HIGHER EDUCATION SEEKERS IN THE PROCESS OF THEIR FORMING ACTIVE SOCIAL POSITION

Popova O. V.

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Education and Innovative Pedagogy
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
Valentynivska str., 2, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1611-5956
tubaeva@gmail.com*

Tsapko A. M.

*Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Education and Innovative Pedagogy
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
Valentynivska str., 2, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5629-4448
alla.tsapko@hnpu.edu.ua*

Key words: *higher education seeker, social position, leadership potential, exteriorization, formation, form, method.*

The article proves the expediency of solving the problems of forming an active social position and exteriorizing the leadership potential of higher education seekers in unity, which necessitates the creation of appropriate conditions within the educational process, development and implementation of a purposeful set of pedagogical measures for disclosure, activation and development of their leadership potential.

The essence of the concepts “social position”, “leadership potential” is specified. The essence of the concept of “active social position” of higher education seeker is specified, which is revealed as such his/her social position, which is characterized by a stable manifestation of socio-professional and moral attitudes, minds, beliefs and habits, which acts as a regulatory mechanism of behavior and activities of future specialist.

Common characteristics of active social position and leadership potential in professional portrait of modern specialist are highlighted. Step-by-step pedagogical technology of forming an active social position of higher education seekers is presented.

Pedagogical conditions for the formation of an active social position of students are formulated, which contribute to the exteriorization of their leadership potential (ensuring awareness of higher education seekers of the social role of the specialist and encouraging them to show leadership activity; application of active and interactive forms and methods for the development of critical thinking, worldview, evaluative judgments and beliefs about events in public life and professional sphere, to other people, to own “I” during classes and extracurricular activities; strengthening students social position through the acquisition of experience in leadership behavior through the students involvement in student self-government, volunteering; implementation of psychological and pedagogical students support in the process of participation, preparation and holding various activities).

The most effective forms and methods of forming an active social position of students, which contribute to the exteriorization of their leadership potential, are identified.

Постановка проблеми. Одним із першочергових важливих завдань вищої школи є підготовка фахівця-лідера, який виявляє соціальну активність, лідерські якості та організаторські навички.

Під час навчання у ЗВО у студентів можуть проявлятися організаторські здібності, лідерські якості, необхідні для ефективного керівництва іншими людьми, а також формуються та розвиваються вміння та навички лідера. Проте, як свідчать дані проведеного пілотного дослідження, сучасні випускники, володіючи досить високим рівнем сформованості фахових компетентностей, часто не в змозі зайняти активну соціальну позицію та позицію лідера у професійній діяльності.

Зокрема, вивчення практики сучасних ЗВО дає підстави констатувати, що професійна підготовка майбутніх фахівців багато в чому є предметно орієнтованою, що ґрунтується на епістемологічному (знанневому) підході, який виявляється все частіше неефективним, оскільки сприяє закріпленню у суб'єктів освітнього процесу позиції виконавця, а отримані знання не завжди можуть бути оперативно застосовані у майбутній професійній діяльності [1; 8; 12]. Усунення зазначених недоліків вимагає посилення виховного вектору професійної підготовки здобувачів вищої освіти, спрямованого на всебічний розвиток особистості-професіонала, який готовий вирішувати складні соціально-професійні проблеми.

Уважаємо, що проблеми формування активної соціальної позиції та екстеріоризації лідерського потенціалу здобувачів вищої освіти слід розглядати у єдності. Зазначене зумовлює необхідність у межах освітнього процесу створити ефективні педагогічні умови, розробити та впровадити в освітній процес ЗВО цілеспрямовану систему педагогічних заходів для забезпечення, розкриття, активізації та розвитку лідерського потенціалу студентів у процесі формування в них активної соціальної позиції. Вирішення цих завдань передбачає застосування відповідних форм, методів, засобів.

Проблему особистісної позиції висвітлено в наукових працях таких учених, як К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Л. Божович, В. Леві, Б. Ломов, А. Маркова, В. М'ясищев, С. Рубінштейн, В. Ядов та ін. Різні аспекти проблеми формування соціальної позиції здобувачів освіти досліджували О. Антонова, Л. Калашнікова, Т. Качалова, Т. Пантюк, В. Поплужний, О. Попова, М. Рагозіна, В. Радул, В. Рябов, Н. Скотна, І. Тараненко та ін.

Аналіз психолого-педагогічної літератури та педагогічної практики показав, що проблемі формування лідерських якостей у студентів ЗВО присвячено багато наукових досліджень. Так, у сучасній західній науковій літературі проблему

лідерства представлено дуже широко, її вивчають такі відомі вчені, як Р. Богардус, Ж. Блондель, Б. Басе, Д. Дженнінгс, К. Левін, Р. Стогділл, Р. Такер, С. Хук, А. Херманн та ін.

У вітчизняній науці означеній проблемі присвячено дослідження Г. Ашина, А. Васильєва, І. Волкова, Л. Грень, Т. Гури, М. Гуревич, І. Колтунової, В. Михайличенко, Б. Паригіна, А. Петровського, О. Пономарьова, О. Романовського, О. Шамрук, Н. Шаронової, Л. Уманського та інших учених.

Указаними дослідниками визнається важливість розвитку лідерських якостей особистості у ЗВО, але проблема екстеріоризації лідерського потенціалу в процесі формування у студентів соціальної позиції спеціально не розглядалася. Потребують дослідження такі питання, як можливості розкриття й розвитку лідерського потенціалу здобувачів вищої освіти у процесі формування в них активної соціальної позиції, а також науково-педагогічне забезпечення реалізації зазначених можливостей.

Мета статті – розкрити можливості екстеріоризації лідерського потенціалу здобувачів вищої освіти у процесі формування в них активної соціальної позиції та презентувати педагогічні форми і методи практичної реалізації означених можливостей.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі дослідження з'ясовано, що термін «позиція» (від лат. *position* – положення) уживається в різних значеннях: як складна, відносно усталена система ставлень, установок, мотивів, цінностей людини, якими вона керується у процесі своєї життєдіяльності; як положення індивідуума у статусно-рольовій, внутрішньогруповій структурі [3].

Соціальну позицію розглядаємо як складову частину професійної позиції фахівця, яка акумулює в собі інтелектуальне, вольове та емоційно-оцінне ставлення до світу, навколишньої дійсності, до професійно-педагогічних обов'язків.

У контексті порушеної проблеми *активну соціальну позицію* здобувача вищої освіти розуміємо як таку його соціальну позицію, яка характеризується проявом у стійкій формі соціально-професійних і моральних установок, ставлень, переконань і звичок, що виступає регулювальним механізмом поведінки та діяльності майбутнього фахівця. Водночас активна соціальна позиція суттєво впливає на позитивно активне ставлення студентів до лідерської діяльності, самовдосконалення лідерських якостей тощо.

Така позиція здобувача вищої освіти відображає очікування, можливості, вимоги, що висувуються до нього суспільством. Соціальною позицією зумовлюються мотиви й мета професійного становлення, розвитку й саморозвитку майбут-

нього фахівця, його захоплення, переживання, громадянські й професійні цінності, відповідальне ставлення до навчальної праці і виконання громадських обов'язків, а також прагнення до участі в лідерській діяльності. Стрижнем активної соціальної позиції є сталий світогляд особистості, її міцна переконаність у відносинах до суспільного обов'язку [1; 4; 9].

Структуру соціальної позиції здобувача вищої освіти розглядаємо як сукупність мотиваційно-ціннісного, когнітивного, емоційного, діяльнісного та особистісно-рефлексивного компонентів. Вони відбивають розмаїття зовнішніх та внутрішніх зв'язків і ставлень, ціннісних орієнтацій, способів діяльності та спілкування, професійного самовдосконалення майбутнього фахівця, що характеризують його соціальну зрілість і соціально-професійну компетентність.

Ураховуючи напрацювання науковців [5; 6; 7; 10], *потенціал особистості* розглядаємо як систему природно зумовлених та відновлювальних ресурсів, реалізація яких протягом життя призводить до певних із погляду особистості і суспільства значущих особистісних досягнень.

Поділяємо позицію вчених, які визначають *лідерський потенціал* фахівця як соціально-психологічну характеристику, що відображає здатність впливати на оточення через свій особистісний та діловий ресурси, а також як систему здібностей і можливостей успішно проявляти лідерські якості в певних об'єктивних умовах [2, с. 25].

У процесі наукового пошуку нами виокремлено спільні характеристики активної соціальної позиції та лідерського потенціалу у професійному портреті сучасного фахівця, серед яких найбільш значущими вважаємо такі:

- *особистісні* – активність, ініціативність, самостійність, моральні якості (громадянськість, чесність, гідність, відповідальність, об'єктивність, толерантність), здатність зрозуміти та прийняти позицію інших, комунікабельність, прагнення стати лідером, готовність відстоювати свої погляди та переконання;

- *професійні* – наявність системи філософських, політичних, правових, соціально-економічних, деонтологічних знань, що є основою соціально-професійного світогляду та мислення; сукупність інформаційно-інтелектуальних, організаційно-конструктивних, організаційно-комунікативних, емоційно-регулятивних, рефлексивно-оцінних умінь; включеність до життєдіяльності освітнього закладу.

У результаті наукового пошуку нами розроблено педагогічну *технологію формування активної соціальної позиції* здобувачів вищої освіти, яка передбачає такі етапи: організаційно-моде-

лювальний, діагностико-мотиваційний, інтелектуально-когнітивний, процесуально-досвідний та рефлексивно-корегувальний. У контексті порушеної нами проблеми особливу значущість мають інтелектуально-когнітивний та процесуально-досвідний.

У процесі реалізації означених етапів із метою вироблення у здобувачів вищої освіти інтелектуальних, організаційно-комунікативних та рефлексивно-оцінних умінь на заняттях доцільно запроваджувати активні та інтерактивні методи (дискусії, диспути, рольові та ділові ігри, ситуаційний метод, тренінги, брейнстормінг, метод проєктів та ін.). Особливу увагу слід приділяти дискусіям і диспутам («Соціальна відповідальність сучасного фахівця», «Якщо не я, то хто?», «Активна соціальна позиція: що це означає?» тощо). Такі заходи сприяють виробленню вмінь аргументувати, доводити й відстоювати свою точку зору, зіставляти свої судження з позиціями своїх товаришів і опонентів, а також стимулюють розвиток таких особистісних якостей, як активність, ініціативність, принциповість, толерантність.

Потужний потенціал для розвитку критичного мислення майбутніх фахівців як важливого складника їхньої соціальної позиції мають суспільні та психолого-педагогічні дисципліни (філософія, соціологія, правознавство, соціальна психологія, культурологія та ін.), вивчення яких сприяє оволодінню здобувачами вищої освіти методологією наукового пізнання; розумінню соціалізації як процесу взаємодії людини й суспільства з освоєння цінностей, культури, традицій, моделей бажаної поведінки.

Ефективними позааудиторними формами роботи для розвитку критичного й емоційного мислення студентів, удосконалення рефлексивно-оцінних умінь як важливих складників соціальної позиції і лідерського потенціалу майбутніх фахівців є гуртки, клуби, інші студентські об'єднання, а також студентські науково-практичні конференції та інші заходи, пов'язані з публічною самопрезентацією. Вони допомагають здобувачам освіти вчитися ефективному спілкуванню, здатності переконливо та аргументовано доводити свою думку, умінню самопрезентації тощо. У студентів підвищується рівень самооцінки, з'являється впевненість у собі.

Як свідчать результати нашого дослідження, запровадження зазначених форм і методів позитивно впливає на формування у здобувачів вищої освіти активної соціальної позиції та проявляє лідерські якості. Це позначилося, зокрема, на вміннях висловлювати оцінні судження різних видів (прості, складні; одиничні, часткові та загальні; атрибутивні, релятивні, екзистенціальні). Працюючи в групі й колективі, май-

бутні фахівці навчаються відкрито висловлювати думки, відстоювати власні погляди і переконання, аналізувати й узагальнювати факти, доходити власних висновків тощо. При цьому слід зауважити, що таких результатів можливо досягти за умови створення на заняттях сприятливої психолого-педагогічної атмосфери.

Надзвичайно потужні можливості для формування інформаційно-інтелектуальних, організаційно-конструктивних, організаційно-комунікативних, емоційно-регулятивних, рефлексивно-оцінних умінь як «практичного фундаменту» екстеріоризації активної соціальної позиції та реалізації лідерського потенціалу здобувачів вищої освіти мають *студентське самоврядування і волонтерська діяльність*, оскільки педагогічно доцільна їх організація сприяє розвитку вмінь керувати, управляти, організовувати, формуванню таких якостей особистості, як відповідальність, ініціативність, самостійність, здатність працювати в команді, здатність до соціально-професійного саморозвитку, самовдосконалення тощо [11].

У Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди накопичено багатий досвід організації студентського самоврядування, у роботі якого бере участь більшість студентів. Майбутні фахівці долучаються до організації та проведення всіх позааудиторних заходів. Так, наприклад, традиційним стало проведення «Тижня студентського самоврядування», у межах якого запроваджуються такі заходи: акція «Студентський ректорат»; зустріч студентського активу з представниками міських та обласних громадських молодіжних організацій; загальноуніверситетський дебатний турнір; круглий стіл «Проблеми та перспективи розвитку органів студентського самоврядування в нашому університеті»; загальноуніверситетська гра «Квест»; тренінги на розвиток лідерських та комунікативних якостей; концертна програма «Весела перерва», «Ми – студенти-сковородинівці!»; конкурс стіннівок «Студент ХХІ століття»; конкурс відеороликів на тему «Я – лідер»; «День самоврядування» (студенти виконують функції викладачів та деканату) [8].

Науково-методичне забезпечення технології формування активної життєвої позиції здобувачів вищої освіти включає комплекс форм і методів активної та творчої взаємодії викладачів та студентів, що передбачає, зокрема, створення ситуацій співробітництва та партнерства. Створюючи такі ситуації, викладач має можливість стимулювати активність та ініціативність майбутніх фахівців, їхнє прагнення до самостійного творчого пошуку, особистісного зростання, розкриття лідерського потенціалу. Продуктивна взаємодія викладачів і студентів можлива за умови прийняття педагогом особистості кожного здо-

бувача освіти як неповторної індивідуальності, що має власні потреби, погляди, інтереси, особистісні цінності тощо.

У процесі дослідження нами було визначено *педагогічні умови формування активної соціальної позиції студентів*, що сприяють екстеріоризації їхнього лідерського потенціалу [8]: 1) забезпечення усвідомлення здобувачами вищої освіти соціальної ролі фахівця та стимулювання їх до прояву лідерської активності; 2) застосування під час навчальних занять і в процесі позааудиторної діяльності активних та інтерактивних форм і методів для розвитку критичного мислення, світогляду, оцінних суджень і переконань щодо подій у суспільному житті та професійній сфері, до інших людей, до власного «Я»; зміцнення соціальної позиції студентів через набуття досвіду лідерської поведінки через долучення студентів до участі в студентському самоврядуванні, волонтерській діяльності; 3) здійснення психолого-педагогічного супроводу студентів у процесі участі, підготовки та проведення різноманітних заходів.

Висновки та перспективи подальших розробок у цьому напрямку. Актуальність порушеної проблеми зумовлена освітньою політикою в Україні, яка націлена на підготовку нової плеяди молодих фахівців, які відзначаються активною соціальною позицією, лідерським потенціалом, конкурентоспроможністю, ініціативністю, готовими до рішучих позитивних перетворень у сфері вибраної професійної діяльності. Формування соціальної позиції як сприятливої основи для екстеріоризації лідерського потенціалу та розвитку лідерських якостей майбутнього фахівця вимагає цілеспрямованої, комплексної роботи з усіма студентами ЗВО. Знання, які здобуває студент, перетворюються на переконання, стають можливими мотивами поведінки і, як результат, знаходять свій вияв у практичній діяльності та лідерській поведінці. Інтенсивність діяльності здобувачів вищої освіти в процесі формування у них активної соціальної позиції суттєво впливає на критеріальні характеристики означеної особистісної якості (соціальну активність, соціальну зрілість, соціальну самовизначеність, соціальну відповідальність), які набувають відповідної форми, й впливає на рівень лідерської компетентності соціальної зрілості майбутніх фахівців.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Перспективними для подальшого наукового пошуку є питання вдосконалення організації системної роботи, спрямованої на екстеріоризацію лідерського потенціалу й формування активної соціальної позиції здобувачів вищої освіти шляхом розроблення й запровадження в освітній процес ЗВО інноваційних форм, методів, технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова О. А. Формирование активной жизненной позиции у будущего педагога-психолога в гуманитарном вузе : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования». Казань, 2009. 20 с.
2. Васильев А. В., Любчак В. А., Купенко Е. В. Обеспечение инновационных процессов в педагогической системе современного вуза. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2010. Вип. 94–96. С. 24–27.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
4. Качалова Т. Г. Формування активної соціальної позиції студентів як психолого-педагогічна проблема. URL: <https://zavantag.com/docs/2987/index-74604.html>
5. Кирюшина Н. Ю., Тихонова Е. Л. Система подготовки лидеров в университете. *Инновации в образовании. Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2010. № 3 (1). С. 27–33.
6. Михайличенко В., Грень Л. Активизация лидерского потенциала студентов высших учебных заведений в процессе обучения. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2017. № 1. С. 57–67.
7. Михайличенко В., Гура Т. Способи і методи діагностики і розкриття лідерського потенціалу студентів. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2019. Вип. 2. С. 12–22. URL: <http://www.tipuss.com.ua/wp-content/uploads/2019/08/4.pdf>
8. Попова О. В., Калашнікова Л. Ю. Формування соціальної позиції студентів у навчально-виховному середовищі закладів вищої освіти : монографія. Харків : Видавництво Іванченка І. С., 2018. 228 с.
9. Радул В. В. Соціальна активність у структурі соціальної зрілості (теоретико-методологічний аспект) : монографія. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2011. 256 с.
10. Романовский А. Г., Михайличенко В. Е., Грень Л. Н. Педагогика лидерства : монография. Харьков : НТУ «ХПИ», 2018. 496 с.
11. Слісаренко В. О. Самоврядування як засіб формування особистості. *Педагогіка толерантності*. 2002. № 3. С. 4–15.
12. Твердохлеб М. Соціальна активність – шлях до вирішення проблеми виховання особистості XXI століття. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2007. № 23. С. 144–152.

REFERENCES

1. Antonova, O. A. (2009). Formirovanie aktivnoj zhiznenoj pozicii u budushego pedagoga-psihologa v gumanitarnom vuze [Formation of an active life position in a future teacher-psychologist in a humanitarian university] : avtoref. dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 "Obshaya pedagogika, istoriya pedagogiki i obrazovaniya". Kazan. 20 s.
2. Vasilev, A. V., Lyubchak, V. A., Kupenko, E. V. (2010). Obespechenie innovacionnyh processov v pedagogicheskoy sisteme sovremennogo VUZa. [Providing innovative processes in the pedagogical system of a modern university]. *Visnik Kiyivskogo nacionalnogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka: Filosofiya. Politologiya*. K. : Vidavnicho-poligrafichnij centr "Kiyivskij universitet". Vip. 94–96. S. 24–27.
3. Velikij tлумachnij slovník suchasnoyi ukrayinskoyi movi [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / uklad. ta golov (2005). red. V. T. Busel. K.; Irpin : Perun. 1728 s.
4. Kachalova, T. G. (2012). Formuvannya aktivnoyi socialnoyi poziciji studentiv yak psihologo-pedagogichna problema. [Formation of an active social position of students as a psychological and pedagogical problem]. URL: <https://zavantag.com/docs/2987/index-74604.html>
5. Kiryushina, N. Yu., Tihonova, E. L. (2010). Sistema podgotovki liderov v universitete [Leadership training system at the university]. *Innovacii v obrazovanii Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo*. № 3 (1). S. 27–33.
6. Mihajlichenko, V., Gren, L. (2017). Aktivizaciya liderskogo potenciala studentov vysshih uchebnyh zavedenij v processe obucheniya [Activation of the leadership potential of students of higher educational institutions in the learning process]. *Teoriya i praktika upravlinnya socialnimi sistemami* : zb. nauk. prac. Harkov : NTU "HPI". № 1. S. 57–67.
7. Mihajlichenko, V., Gura, T. (2019). Sposobi i metodi diagnostiki i rozkrittia liderskogo potencialu studentiv [Ways and methods of diagnosis and disclosure of leadership potential of students]. *Teoriya i praktika upravlinnya socialnimi sistemami*. Vip. 2. S. 12–22. URL: <http://www.tipuss.com.ua/wp-content/uploads/2019/08/4.pdf>
8. Popova, O. V., Kalashnikova, L. Yu. (2018). Formuvannya socialnoyi poziciji studentiv u navchalno-vihovnomu seredovishi zakladiv vishoyi osviti [Formation of the social position of students in the educational environment of higher education institutions] : *monografiya*. Harkiv : Vidavnictvo Ivanchenka I. S. 228 s.

9. Radul, V. V. (2011). Socialna aktivnist u strukturi socialnoyi zrilosti (teoretiko-metodologichnij aspekt) [Social activity in the structure of social maturity (theoretical and methodological aspect)] : *monografiya*. Kirovograd : Imeks-LTD. 256 s.
10. Romanovskij, A. G., Mihajlichenko, V. E., Gren, L. N. (2018). Pedagogika liderstva [Leadership Pedagogy] : *monografiya*. Harkov : NTU "HPI". 496 s.
11. Slisarenko, V. O. (2002). Samovryaduvannya yak zasib formuvannya osobistosti [Self-government as a means of personality formation]. *Pedagogika tolerantnosti*. № 3. S. 4–15.
12. Tverdohlyeb, M. (2007). Socialna aktivnist – shlyah do virishennya problemi vihovannya osobistosti 21 stolittya [Social activity is a way to solve the problem of educating the individual of the XXI century]. *Psihologo-pedagogichni problemi silskoyi shkoli*. 2007. № 23. S. 144–152.